

A Balkán-félsziget városhálózata átalakulásának ciklikussága

Reményi Péter⁴⁰

A Balkán-félsziget történetének egyik fő jellemzője annak ciklikussága. A birodalmi, döntően külső integratív törekvések és a belső centrifugális erők hatásaként a félsziget történelmében egymást váltják a nagy birodalmi és a szétaprózódó kisállami korszakok, amit nevezhetünk birodalomváltó-térnek is (HAJDÚ-ILLÉS-RAFFAY, 2007). Róma, Bizánc és az Oszmán Birodalom, illetve a köztes időszakokban létező államok váltakozó területi kiterjedése, alapvető hatással bírtak a városhálózat struktúrájára is. Birodalmi időszakokban megerősödtek a nagytérsegi szerepet betölteni képes városok, míg kisállami időszakokban ezek általában hanyatlásnak indultak és a kisállamok nemzeti központjai mesterséges fejlesztésének lehetünk tanúi.

Ugyan Jugoszláviát, illetve előzményeit nem nevezhetjük egyértelműen birodalomnak, kétségtelen tény azonban, hogy a félsziget nyugati felén integratív szerepet töltött be, elnyomva azokat a nemzeti érdekeket, amelyek az állam meggyengülésekor felszínre kerültek. A délszláv állam felbomlása a korábbi birodalom-hanyatlásokhoz hasonló folyamatokat indukált a Nyugat-Balkán városhálózatában.

1. Az ókori városhálózat

A Balkán városhálózatának alapját az ókori alapítású települések alkotják. A görög területek települései Európa legrégebbjei közé tartoznak. Közülük többen – többszöri átalakulás során – ma is a Balkán jelentős városai (Athén, Szaloniki, Várna, Constanta, Durres, de akár Isztambul is). Az ókori görögség maritim jellege miatt, a jelentős városaik többnyire tengerpartiak, illetve a mai jelentős balkáni tengerparti városok közül sokaknak van görög előzménye is.

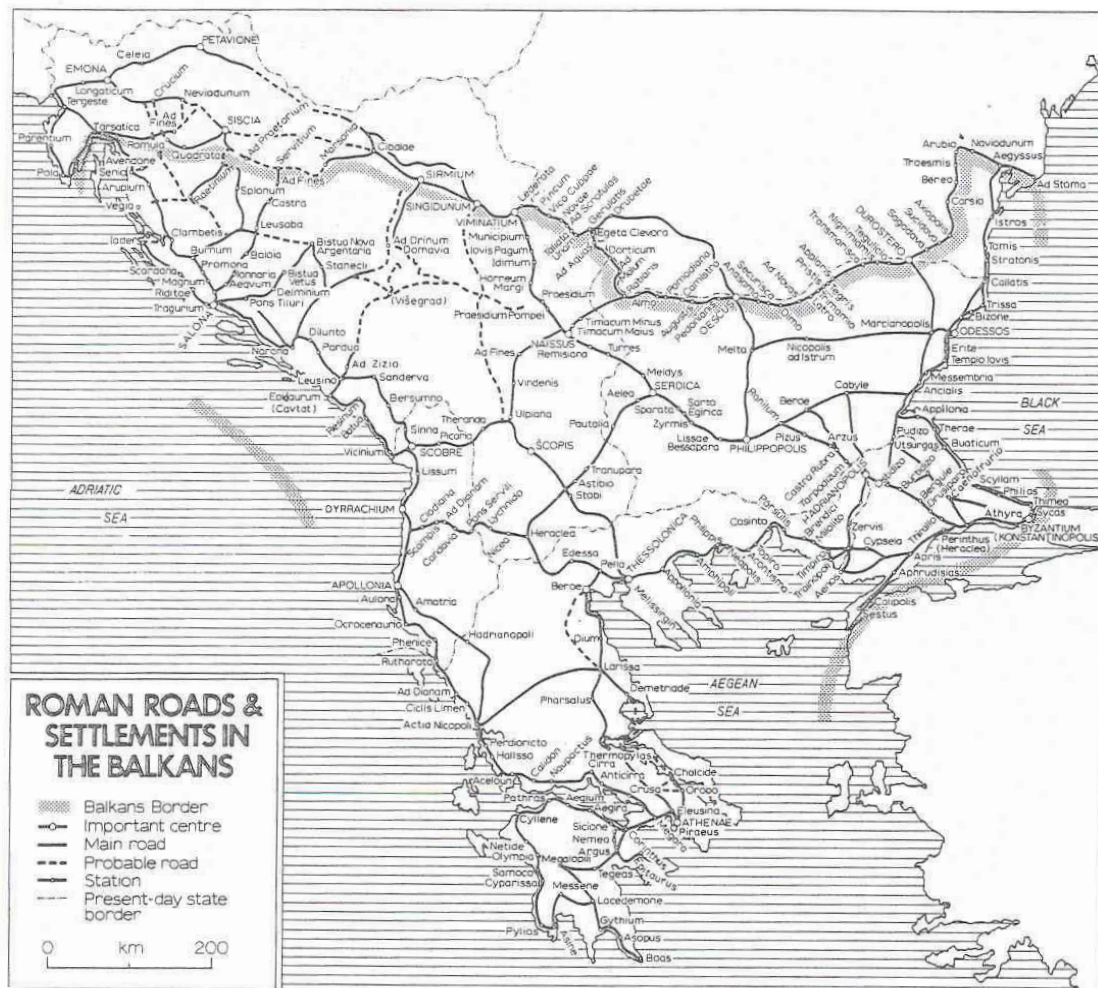
A korszak kontinentális városairól keveset tudunk, az illír, trák, macedón települések körül sok a bizonytalanság, de valószínű, hogy többek között Plovdivnak, Szófiának vagy Blagoevgradnak van trák előzménye, Risan és Shkodra pedig az illírek által is lakott hely volt (FOL, 2001).

A Római Birodalom térségbeli expanziója a félsziget pacifikálását követően a római városi kultúra elterjedését is magával hozta. Róma (a történelem során először) politikai egységbe vonta a félsziget teljes területét, így elméletileg a birodalom vívmányai, beleértve a városi kultúrát, városi életet, magát a városépítést, gyakorlatilag magát az urbanizációt is, elterjedtek, elterjedhettek a Balkánon. Ezt a folyamatot azonban módosították a térség természeti viszonyai. A római városi kultúra elsősorban azokon a területeken tudott megjelenni, ahol a birodalom intézményei (közigazgatás, igazságszolgáltatás, hadsereg) működőképesek voltak. Ez döntően a tengerpartokat, medencéket-síkságokat és a folyóvölgyeket jelentette. A legjelentősebb római városok a

⁴⁰ Egyetemi tanársegéd, PTE TTK Politikai Földrajzi és Területfejlesztési Tanszék.

természetföldrajzi adottságok által predesztinált stratégiai útvonalak mentén, azok csomópontjaiban jöttek létre (ŠKRIVANIĆ, 1977), ezek lettek a kontinentális vagy birodalmi városok alapjai.

A birodalom legfontosabb balkáni útjai a Via Egnatia és a Via Militaris voltak, így a legjelentősebb városok is ezek mentén, illetve a tengerparton jöttek létre. Scopis (Skopje), Hadrianopolis (Edirne), Singidunum (Belgrád), Philippopolis (Plovdiv), Serdica (Szófia), Naissus (Nis), stb. a római Balkán legjelentősebb városai, mind stratégiai helyen fekszenek és napjainkban is a félsziget meghatározó települései közé tartoznak.

1. ábra: Római utak és települések a Balkánon. (Forrás: Škrivanić 1977)

2. A középkori városhálózat

A Római Birodalom bukásával a Balkánon, ellentétben Nyugat-Európával, nem hanyatlott oly mértékben a városok száma és lakossága, a városi életforma (KATUS L., 2001). A népvándorlás viharai természetesen a balkáni településhálózatot is megtépázták (elsősorban a 7. századi avar-szláv inváziók, melynek során a tengerparti területek

kivételével a teljes félszigetet birtokba veszik a szlávok) (OBOLENSKY, 1999). Több település örökre lekerül a térképről, és részben a betelepülő szlávoknak, részben az egyháznak, a görög nyelvnek és kultúrának köszönhetően alapvetően át is alakul a települések képe, etnikai összetétele, funkciója; valamint mérete is csökkenésnek indul.

A Bizánci Birodalom azonban még jó ideig képes, ha korlátozottan is, de fenntartani a városi kultúrát a Balkánon. Ez mindennek előtt a korszak ismert világának legnagyobb és legjelentősebb városát, Konstantinápolyt jelenti (fél és egymillió között változik lakossága (KATUS L., 2001), ugyanakkor Szaloniki, Hadrianopolis (Edirne), Ohrid, és még egy sor római eredetű de görögge vált város virágzik a Birodalomban.

Két nagyon jelentős változás történik a városi funkciókban, az egyik a védelmi szerep felértékelődése (Justinianus számos erődöt létesít, több várost megerősít, pl.. Sirmium – Sremska Mitrovica, Singidunum – Belgrád, Nikopolis – Nikápoly, Serdica – Szófia (OBOLENSKY, 1999), a másik pedig az egyházi territoriális igazgatáshoz kapcsolódó városok (püspökségek, érsekségek, patriarchátusok stb.) megerősödése (Ohrid, Preszlav, Durres, Split...).

A védelmi szerep fontosságát jól mutatja Ragusa (a későbbi Dubrovnik) alapítása is, melyet feltehetőleg az avarok által kifosztott gazdag kereskedőváros, Epidaurum (a mai Cavtat) lakói hoztak létre. Az új város csak néhány kilométerre található a régitől, de a szárazföldtől egy keskeny csatorna által elválasztott, jól védhető szigeten (CARTER, 1980). Ragusa mellett ugyanígy jön létre Split városa is, melyet a korábbi római közigazgatási központ Salona (ma Solin) lakói alapítanak a jól védhető egykori Diocletianus-palotában. Hasonló jelenségek a szárazföld belsejében is megfigyelhetők, itt a települések a gazdagabb, de veszélyes völgy és a szegényebb, de jól védhető hegyvidék között „vándoroltak” (PRÉVÉLAKIS, 2007).

A félszigeten letelepülő és a birodalom válságidőszakait kihasználva territoriális államot létrehozó népcsoportok hatására új települések jönnek létre, illetve korábban elpusztult városok kelnek új életre, ezzel párhuzamosan szlávosodnak el. A térségben megjelenő új államok a félsziget politikai értelmű fragmentálódásához vezetnek és megindul az első, kezdetleges nemzeti településstruktúrák kialakulása is. Ennek alapját az új államok (bolgár, szerb) királyi székhelyei (Pliszka, Veliko Tarnovo, Preszlav, illetve Raš, Prizren), majd a Bizánctól való függetlenedés legfontosabb elemeként a nemzeti egyházak központjai (Preszlav, Peć, Silistra) alkotják (FOL, 2001). A korábbi Birodalom egészére kiterjedő hatáskörű városok vonzáskörzete, hátországa ezzel párhuzamosan összezsugorodik.

3. Az oszmán Balkán városhálózata

Elsősorban a történészek szerint a Balkán balkániságának gyökereit a társadalmi-gazdasági viszonyokat alapvetően átformáló több évszázados oszmán jelenlétben kell keresnünk. Akár egyetértünk vele akár nem, a török uralom településekre gyakorolt hatása megkérdőjelezhetetlen. A Birodalom politikai, gazdasági és adminisztratív struktúrája nem kedvezett a nyugati típusú városfejlődésnek (autonómia, öngazgatás, stb.), ugyanakkor számos, hatalmi-katonai megfontolásból jelentős település élte (első vagy sokadik) virágkorát a török alatt (pl.: Szarajevó, Szkopje, Bitola, Janina, Novi Pazar, Elbasan, Larissa, Vidin, Plovdiv).

Mivel hosszú idő után és hosszú időre az Oszmán Birodalom egyesítette a térséget, bár tudatos török településpolitikáról beszélni erős túlzás lenne, a terület városai egy politikai keretben éltek és fejlődtek. A Pax Ottomanica egységes és védett piacot biztosított a birodalom kereskedőinek, ezzel hozzájárulva a kereskedelemből élő városok (Raguza, Szaloniki) fejlődéséhez.

Ugyan az oszmánok a természetföldrajzi adottságok miatt a teret csak bizonyos kitüntetett helyeken keresztül (folyóvölgyek, kereskedelmi útvonalak, poljék és az ezekre települt városok) voltak képesek uralni, a hatalmuk földrajzi elemeinek is tekinthető, az addig külön államokhoz tartozó városokból megkezdődött egy egységes hálózat (újbóli) kialakulása. Ennek a hálózatnak a gerincét a Buda és Bécs felé vivő katonai-kereskedelmi utak (elsősorban, de nem kizárólag az egykori Via Militaris), valamint a térség uralását szolgáló belső birodalmi utak (ERDŐSI, 2005), és az azok mentén fejlődésnek induló városok jelentették. Ezek közül kiemelkedtek az ún. útkereszteződés-városok (PRÉVELAKIS, 2007), mint pl. Szófia, Szarajevó, Szaloniki, Novi Pazar, amelyek a szárazföldi és esetenként a tengeri kereskedelmi útvonalak csomópontjában a Birodalom belső áramlásaiból profitáltak.

Jelentősen átalakult a városok társadalma is. Általánosságban igaz az az állítás, miszerint a városi lakosságban magas arányban voltak jelen az iszlám vallást követő csoportok, míg a vidék döntően megmaradt kereszténynek. Ennek magyarázata elsősorban abban keresendő, hogy a Balkán nagy részén (kevés kivételtől eltekintve) nem zajlott le a területek törökök általi demográfiai birtokbavétele. Az eredeti agrárius lakosság a helyén maradhatott, az elitet viszont sok helyen a birodalomhoz lojális törökökre vagy az iszlámra áttért helybeliekre cserélték le, akiknek már csak „hivatalból” is a városokban volt a lakhelye. Az elittel együtt érkező hivatalnokok, katonák, és az őket követő kereskedők együttesen már jelentős és egyre növekvő iszlám közösségeket alkottak a balkáni városok többségében (1. táblázat).

Városok száma	Időszak	Háztartások száma és aránya							
		keresztény		muszlim		egyéb		összesen	
44	15. század	9680	72,29%	3577	26,71%	133	1%	13 390	100
84	16. század első fele	24 067	51,11%	18 881	40,09%	4145	8,8%	47 093	100
29	16. század második fele	9426	36,07%	15 922	60,93%	785	3%	16 133	100

1. táblázat: A Balkán városi lakosságának megoszlása vallási hovatartozás szerint a 15-16. században. (Forrás: TODOROV 1983)

Ugyanakkor a balkáni oszmán város tipikusan multikulturális, anélkül hogy ennek nyugati, kissé erőltetett tartalma lenne. Az Oszmán Birodalomban magától értetődő volt, hogy bizonyos tevékenységeket, bizonyos feladatokat egyes etnikai-nyelvi-vallási csoporthoz tartozók bonyolítottak le (pl.: görögök – kereskedők) (PRÉVÉLAKIS, 2007), így a kisebbségekhez kapcsolódó türelem az oszmán városi kultúra egyik alaptényezője volt.

4. A nemzetállami városhálózatok

A nemzeti érdekek előtérbe helyeződésével a korábban egységes rendszerben fejlődő városhálózat nemzeti alapon fragmentálttá vált, új határok alakultak ki, átrendeződtek a városok vonzáskörzetei, a városfejlesztési politika is nacionalizálódott. A városfejlesztésben vagy a nyugati minták utánzása, vagy a „dicső nemzeti múlt” való visszatérés váltotta fel az oszmán hagyományokat (PRÉVÉLAKIS, 2007). A kialakuló államok nem csak a törökkel, hanem egymással is sokszor ellenségesek voltak, így nem jelentkezett politikai igény a korábbi településközi kooperációk fenntartására.

A gyorsan változó politikai keretek között a 19. században a városok átalakulása is rendkívül gyors és eklektikus volt. A visszaszoruló Oszmán Birodalommal együtt hagyta el a városokat a korábbi városi, hivatalnoki, katonai elit, ami jelentősen megnehezítette a települések működését. Velük együtt jelentős iszlám hitű lakosság is kiáramlott (Görögországban például a muszlim hitű lakosság 1828-ra az 1821-es 18%-ára esett vissza, 2. táblázat), ami a települések lakosságának csökkenését is jelentette (PALAIRET, 1997).

	1821			1828		
	keresztény	muszlim	összesen	keresztény	muszlim	összesen
Kontinentális Görögország	247 850	20 865	268 715	172 850	11 450	184 300
Peloponnészosz	450 000	42 750	500 750	400 000	0	400 000
Szigetvilág	169 300	0	169 300	169 100	0	169 100
Összesen	875 150	63 615	938 765	741 950	11 450	753 400

2. táblázat: Görögország lakossága 1821-ben és 1828-ban (Forrás: TODOROV 1983)

Mivel döntően a városi lakosság volt iszlám hitű és lojális a török államhoz, a demográfiai veszteség is elsősorban a városokat érintette. A városokban kialakuló demográfiai vákuum, a vidéki területek népességefeleslege és a gyorsan fejlődő nemzeti fővárosok a vidéki lakosság tömegeit vonzották a városokba, átalakítva ezzel annak korábbi török jellegét és multikulturalizmusát. Ez utóbbit a több évszázados – a keresztények által elnyomásként megélt – török uralom elleni heves, erőszakos akciók még jobban ellehetetlenítették. Az új nemzetállamok többsége nem csak az iszlám/török lakosságától de azok kulturális, művészeti, építészeti emlékeitől is mihamarabb szabadulni igyekezett.

Elsősorban Szerbiában, de az iszlám/török népességét veszítő más területeken is rövid idő alatt elpusztították vagy átalakították a korábbi elnyomókra emlékeztető épületek többségét.

	1877 előtt	1880	Változás (1877=100)
Plovdiv	52 000	40 000	77
Svishtov	25 000	7000	28
Stara Zagora	20 000	10 000	50
Pleven	15 000	10 000	66
Lovech	15 000	5000	33
Kalofer	8000	3000	37
Nova Zagora	5000	2000	40

3. táblázat: Néhány bolgár város lakossága a függetlenség előtt és után, illetve a csökkenés mértéke. (Forrás:PALAIRET 1997)

Szerbiában a városlakók számának csökkenése már a függetlenség elnyerése előtt, a 18. század végén megindult, ami mindenek előtt a fegyveres cselekmények (felkelések, háborúk) és az ehhez kapcsolódó, mindkét felet egyaránt terhelő etnikai/vallási türelmetlenség számlájára írható. Hivatalos lakosságstatisztikával nem rendelkezünk a korszakra nézve, de a lakóházak számából következtethetünk a lakosságcsökkenésre is. Belgrádban 1777-ben 6000 ház állt (30-55 000 fő), 1800 körül már csak 3000 (25 000 fő), ami 1834-re 769-re csökkent. Užice a 17. század végén 2900 házat számlált, 20 000 fő körüli döntően muszlim lakossággal. Az utolsó 3834 muszlim lakos 1862-ben hagyta el a várost és az általa lakott 550 házat, 1863-ra így lakossága 2490 főre esett vissza (PALAIRET, 1997.). A fenti példák jól reprezentálják a függetlenedő balkáni államokban tapasztalható demográfiai folyamatokat, melynek egyik eleme a számbeli változás, a másik pedig az etnikai átrendeződés.

A városi lakosság csökkenése együtt járt a gazdasági hanyatlással is, illetve a gazdasági átalakulás hozzájárult a városi lakosság és az új államok urbanizáltsági fokának csökkenéséhez. A birtokrendszer függetlenséget követő átalakítása (kisparaszti struktúra) a döntően városlakó nagybirtokosokat ellehetetlenítette. Ez egyrészt hozzájárult a városi lakosság csökkenéséhez (megszűnt az a nagybirtokosi jövedelem, ami lehetővé tette a városi életet), másrészt a termelési értékek zuhanásához a nagybirtokos struktúrájánál alacsonyabb hatékonyságú termelés következtében (PALAIRET, 1997). A városi lakosság csökkenése és az egységes piac feldarabolódása az ipari jellegű gazdasági aktivitást (manufaktúrák, PalaiRET-nél proto-ipar) is hátrányosan érintette a felvevőpiac összeszűkülése által.

Az olyan, birodalmi jelentőségű városok, mint Szaloniki, Novi Pazar, Edirne stb. az új határok kialakulásával, és a korábban egységes államtér fragmentálódásával sokat veszítettek jelentőségükből. Szaloniki korábban a teljes török Balkán égei kapujaként

funkcionált, a Birodalom második-harmadik legnagyobb városaként a félsziget legfontosabb kereskedelmi központja volt. A zsugorodó európai Törökországban hátszaga egyre kisebb lett, majd a görög államtérben egyrészt perifériára szorult, másrészt Athén erőltetett fejlesztése során mesterségesen is háttérbe szorították. Rendkívül kedvezőtlenül érintette, hogy hátszaga, mely fénykorában szinte a teljes félszigetre kiterjedt, de minimálisan a Morava-Vardar tengelyre, a nemzetállamok 19. századi létrejötte során összezsugorodott és már szinte csak a görög államhoz tartozó ékei területeket jelentette. A jugoszláv vidékek tengeri kapujává az adriai, a bolgár területekévé pedig részben az ékei, részben a fekete-tengeri kikötők váltak. Görögországban pedig ezzel párhuzamosan az új állam súlypontja Attikába, a rohamosan növekvő athéni agglomerációra helyeződött, így a legfontosabb görög kikötő szerepét sem Szaloniki, hanem Athén kikötője Pireusz kapta.

Edirne, az egykori főváros Hadrianopolis, a Balkán Isztambul után legfontosabb, stratégiai fekvésű városa, Isztambul kapuja, határátkelővé vált. Alsó-Trákia volt központja már csak a török állam keretei között maradt területeken tudta befolyását érvényesíteni, egykori vonzáskörzete azonban három új állam (Görög- és Törökország valamint Bulgária) között oszlik meg. Stratégiai fontosságát, geopolitikai jelentőségét elvesztette, ezáltal funkciói, lakossága is csökkenésnek indult. A török állam központjának áthelyeződésével tovább erősödött periférikus jellege, melyhez hozzájárult Isztambul növekedése is, melynek „árnyékában” nem képes széleskörű funkciókra szert tenni.

Novi Pazar fontos közlekedési, kereskedelmi és közigazgatási központként, a legészakibb oszmán tartomány, Bosznia felé vezető út egyik fontos állomásaként a Balkán jelentős városai közé tartozott. Bosznia elvesztésével először perifériára került, stratégiai forgalmi jelentőségét veszítette, majd a Szandzsák Szerbia és Montenegró közti felosztásának köszönhetően közigazgatási központ szerepéről is lemondani kényszerült, természetes hinterlandja két állam területére került.

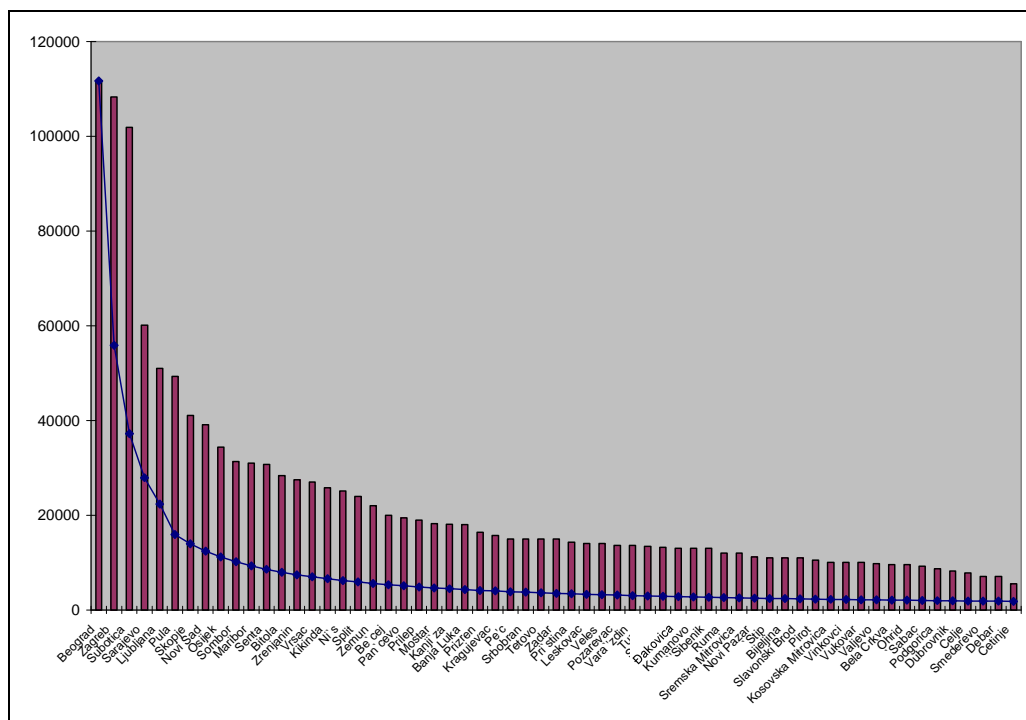
A korszakban a hanyatlással párhuzamosan a városok egy bizonyos körének felemelkedésének is tanúi lehetünk. A 19. századi nemzetállamosodás során létrejövő új fővárosok többsége korábban nem tartozott a legfontosabb települések közé. Szófia, Athén, Belgrád, Tirana mindössze egy-két tízezres lélekszámú kis-, középvárosok a Birodalomban (PRÉVÉLAKIS, 2007), náluk nagyobb és jelentősebb városok is léteznek az adott nemzet szállásterületén (albánok: Shkodra; bolgárok: Plovdiv, Rusze, Várna, Sumen; görögök: Szaloniki) igaz ezek a nemzetállamok létrejöttekor többnyire kívül maradnak az új államhatárokon (Plovdiv, Szaloniki) és csak a későbbiekben kerülnek az új államokhoz.

	1800	1825	1850	1875	1900	1925	1950	1975	1990
Athén	12	23	39	48	111	350	1300	2540	3150
Budapest	50	117	187	435	991	980	1725	2034	2017
Bukarest	32	80	120	222	283	600	1100	1589	2037
Belgrád	25	20	15	28	69	226	470	920	1169
Szófia					108	287	660	967	1141
Thesszaloniki	70	85	100	174	210	278	557	749	1187

4. táblázat: Délkelet-Európa nagyvárosainak népességnövekedése 1800–1990 (Forrás: ILLÉS 2007)

Az új fővárosok fővárossá válása rohamos fejlődést indít el, új elitek alakulnak ki, monumentális építkezések kezdődnek, ipari, infrastrukturális (vasútépítések) beruházások valósulnak meg. Nemzetállamaik fővárosaként az állam erőforrásainak szinte teljes egészét képesek saját fejlődésük szolgálatába állítani. A néhány tízezres városok rövidesen több százezresre duzzadnak, párhuzamosan a korábbi nagyvárosok relatív vagy abszolút hanyatlásával. A fenti két folyamat következtében a balkáni városok hierarchiája ismét átrendeződik, az új fővárosokból alakulnak ki a félsziget legnagyobb, legjelentősebb városai.

Az első világháború után a Balkánon tanúi lehetünk egy újabb integrációs törekvésnek a délszláv állam képében. Ezen szintetikus államban a különböző fejlődési pályát bejárt települések csak lassan alkottak egy többé-kevésbé egységes rendszert (ERDŐSI 2005), a köztük lévő különbségek mindvégig megmaradtak, amit erősített az a szerb törekvés, hogy az új állam szerb dominanciájú legyen. Az 1921-es népszámlálás eredményei alapján, illetve az ebből számolt rang-nagyság eloszlás alapján az a furcsa helyzet állt elő, hogy három közel azonos lakosságszámú, a többiekénél lényegesen népesebb település vezeti a rangsort (Belgrád, Zágráb és Szabadka), mely három történelmi régió, három az SzHSz Királyságba került nemzet központja. A következő méretkategóriában szintén találunk hagyományos központi szerepkörű városokat is, mint Szarajevó, Ljubljana, vagy Szkopje. A városlakosság-lejtő további esése már közelít az optimálisnak vélt görbéhez, az első helyeken álló, kiemelkedő nagyságú települések azonban egyértelműen utalnak az új állam szélsőséges policentrikusságára. Ez a policentrikusság természetesen nem meglepetés, hiszen a számos eltérő, önállóan, vagy más államokban, birodalmakban fejlődött régió központjai egy olyan államalakulatban kerülnek egy rendszerbe, mely korábban soha nem létezett.

2. ábra: A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság településeinek rang-nagyság eloszlása 1921-ben. (Adatok forrása: www.populstat.info)

Az 1991-ig tartó közös lét alatt azonban egyrészt Belgrád, a tagköztársasági központok és a jugoszláv városok bizonyos körének fejlődése (iparvárosok, mint Zenica, Tuzla, Kragujevac, Split stb.), másrészt a történelmi központi települések (pl.: Szabadka, Pula, Zombor, Eszék, Zenta stb.) relatív hanyatlása révén, kialakul egy optimálisnak mondható rang-nagyság eloszlás. Ez az eloszlás ha más nem, azt mindenképpen jelzi, hogy a korábbi egyenlőtlen, policentrikus területi szerkezet helyét egy egyértelmű centrummal, de erős és fejlett regionális központokkal jellemezhető területi struktúra váltja fel.

Az integratív folyamatok hatására ezzel párhuzamosan ismét megjelennek a nagytérségekre kiterjedő hatáskörű városok, mint pl. Belgrád, vagy a második világháborút követően Rijeka. Az előbbi, mint a Nyugat-Balkán nagy részét lefedő Jugoszlávia politikai központja, az utóbbi pedig ugyanennek a térségnek szinte monopolhelyzetben lévő kereskedelmi kapuja.

5. Városhálózat a második világháború után

A szocializmus társadalmi-gazdasági folyamatai az egyes államok urbanizációs szintjeire, a városok számára és eloszlására általában kedvező hatással voltak (KOVÁCS 2005), minden érintett államban nőtt a városok száma (városodásról és városiasodásról egyaránt beszélhetünk), illetve a városlakók aránya is.

	1953/56	2001/2
városok száma	402	1098
városi lakosság	10 494 645	30 374 609
urbanizáltsági fok	24,1%	53,6%

5. táblázat: Délkelet-Európa (Jugoszlávia, Románia, Bulgária, Albánia) urbanizáltsága.
(Forrás: KOVÁCS 2005. és statisztikai hivatalok adatai)

A második világháborút követő szűk fél évszázadnak a számos negatív hatás mellett kétségtelenül voltak pozitív eredményei is a városhálózat vonatkozásában. A modern városi infrastruktúra kiépítése (elektromosság, vezetékes víz, gáz, közintézmények, közlekedés, lakáshelyzet megoldása), illetve a társadalmi problémák orvoslása (egészségügy fejlesztése, analfabétizmus visszaszorítása, széles társadalmi rétegek munkához, ezáltal megélhetéshez juttatása) a gazdaság (elsősorban az ipar) fejlesztésével párhuzamosan kiemelték a balkáni államokat korábbi elmaradottságukból.

Ez a szocialista városfejlődés azonban nem nevezhető harmonikusnak, fő vezérlőelve a funkcionális és az egalitáris. Az ipari termelés, a munkásosztály társadalmi „kiválasztottsága” és az ezeknek megfelelő városfejlesztési elvek vezérelték (lakótelepek, ipari létesítmények stb.). Egyes államokban a szocialista településpolitika további anomáliákat okozott. Albániában a költözés tilalma mesterségesen alacsonyan tartotta a városok és elsősorban a főváros lakosságát, míg hatalmas tömegeket tartott a vidéken. Az egykori Jugoszláviában pedig az építési szabályok lazasága miatt a városok körültervezetlen és ellenőrizetlen építkezések zajlottak számos területrendezési, közlekedésszervezési, környezeti stb. problémát okozva.

	Városi lakosság 1949		Városi lakosság 1966		Évi átlagos növekedési ütem
	Száma (1000 fő)	Aránya (%)	Száma (1000 fő)	Aránya (%)	
Albánia	233	18,0	620	33,2	5,0
Bulgária	1735	24,7	3823	45,8	4,2
Jugoszlávia	2797	16,2	6045	31,0	4,6
Magyarország	3427	36,6	4531	44,0	1,6
Románia	3720	23,4	7305	36,0	3,8

6. táblázat: A városba vándorlás méretei 1949 és 1966 között. (Forrás: ILLÉS 2007)

A bipoláris világrend felbomlása, a poszt-szocialista térség államainak rendszerváltásai ezt a fajta városfejlesztési politikát elvetették, párhuzamosan a gazdasági és társadalmi változásokkal a településhálózatban is demokratizálódásnak (önkormányzatiság) és

liberalizálódásnak lehetünk tanúi. Ezek a folyamatok, mint ahogy Közép-Európában sem, úgy a Balkánon sem mehettek végbe áldozatok nélkül. Gazdasági válság, megugró munkanélküliség, a társadalom szélsőséges polarizálódása, elszegényedés, szegregáció, szélsőséges nézetek terjedése mind-mind általunk is jól ismert negatív kísérőjelenségei az átalakulásnak.

A válságból való kilábalás eltérő módon és sebességgel ment, illetve megy végbe a balkáni városokban. A külföldi tőke, az innováció és modernizáció eltérő mértékben és eltérő ütemben érinti az egyes településeket. Azok, akik képesek bekapcsolódni a nemzetközi hálózatokba gyors fejlődésnek indulhatnak. A települések egy köre csak helyi-regionális hálózatoknak válhat tagjává, helyzetük azonban még így is lényegesen kedvezőbb, mint azoké, akik kimaradnak mindenféle hálózatosodási folyamatból, ezáltal a tőke, innováció és modernizáció áramlataiból, magyarázva a fejlődési lehetőségekből is (ENYEDI, 2004).

A Balkánon ez a folyamat még csak egyes fővárosokra (Zágráb, Bukarest, Szófia, Athén) és néhány, a nyugati tőke és innováció számára nyitott és általa könnyen elérhető nagyvárosra (Thesszaloniki, Rijeka, Split, újabban Temesvár) terjed ki.

Napjaink társadalmi-gazdasági folyamatai egyrészt a fővárosok súlyának további növekedését vetítik előre, másrészt viszont az Európai Unió térségbeli expanziója hozzájárulhat a balkáni városok működő hálózatának újjáélesztéséhez. Az uniós területfejlesztési dokumentumok és elemzések mind az európai integráció magterületének délkeleti expanzióját vetítik előre. A „terjeszkedés” legfőbb csatornáit a TEN/TINA korridorok, melyek az esetek legnagyobb részében hagyományos, több évszázados kereskedelmi utak nyomvonalát követik. Így, ha áttételesen is, de az új hálózatosodás a korábbi városhálózat (még ha nem is teljesen azonos elemekből álló) újjáéledését eredményezheti. Ez az új hálózatosodás azonban mind felépítését, mind működését tekintve jelentősen eltér majd a korábbi hálózatoktól, az Európai Unió logikája szerint fog szerveződni (nemzetközi gazdaság, regionális politika, innováció, globalizáció stb. alapelvei) szemben a korábbi birodalmi (oszmán) és ideológiai (szocializmus, jugoszlávizmus, nacionalizmus) logikákkal.

A 90-es évek elejétől tartó jugoszláv dezintegrációs folyamat a Nyugat-Balkán településhálózatának és településrendszerének esetében hasonló következményekkel jár, mint a 19. századi balkáni nemzeti függetlenedési hullám, egyúttal eltérítette ezen településeket a félsziget többi részének fejlődési útjától. Egyrészt a korábbi jugoszláv örökséggel történő leszámolás, másrészt új nemzeti intézmények, fővárosok, ideológiák, reprezentatív létesítmények kialakítása kíséri ezt a folyamatot (PAP-HARDI, 2006).

Jugoszlávia felbomlásának másik következménye a település- és városhálózat hierarchiájának gyökeres átalakulása. Korábbi szövetségi köztársasági székhelyek emelkedtek nemzeti fővárosokká (Zágráb, Szarajevó, Szkopje stb.), a jugoszláv települési hierarchia harmadik vonalából léptek elő települések meghatározó regionális központokká (Split, Niš, Tuzla stb.). A városok a megváltozott futású államhatárok miatt is jelentős átalakuláson mentek keresztül: korábbi kooperációk szakadtak meg, vonzaskörzetek és központok kerültek külön államokba, (PAP-HARDI, 2006) a határmentiség a térség egyik meghatározó elemévé vált.

6. Összegzés

A Balkán-félsziget városhálózata mai formájának kialakulásában a természetföldrajzi determinizmus mellett a történelmi folyamatok döntő szerepet játszottak. Ezen történelmi folyamatok a térségben egyfajta ciklikusságot mutatnak (birodalomváltó tér), minek következtében a városhálózat mennyiségi és minőségi átalakulásaiban is ciklikusság figyelhető meg. A térség politikai értelemben vett integrációja és dezintegrációja egymást váltó sorozatában a településhálózatot is az integráció-dezintegráció kettőse jellemezte, jellemzi. Bár jelen munkánkban napjaink récents folyamatainak vizsgálatára kitérni nem volt mód, többen (köztük a szerző is) korábbi munkáikban rámutatnak, hogy a térség településhálózatának fragmentáltsága soha a maihoz hasonló szintet korábban nem ért el.

A térség városhálózatának alakulására minden egyes történelmi korszak rányomta bélyegét. A görög-római alapokon kialakuló struktúra a keleti kereszténység elterjedésével, majd az Oszmán Birodalom fél évezredes uralmával a közép európaiktól jelentősen eltérve érkezik a 19. században meginduló gyorsuló polgári fejlődéshez. A 19-20. század gyors és többszöri határmódosulásai a városhálózatra is komoly hatást gyakorolnak, csakúgy, mint az egyes települések belső struktúráira. Az államszocialista fejlesztéspolitika, illetve a rendszerváltozások és következményei alakítják ki a városhálózat jelenlegi képét. Jugoszlávia felbomlása kicsiben megismétli a felbomló birodalmakra jellemző települési átalakulásokat, de hogy a ciklus ne szakadhasson meg, már megérkezett a térségbe az új „integratív birodalom”, az Európai Unió képében.

Irodalom:

- BOURAS C. (2002): Aspects of the Byzantine city, eighth-fifteenth centuries. In: Laiou A. E. (ed.): The economic history of Byzantium. Dumbarton Oaks, Washington D.C. pp. 497-528. www.doaks.org/etexts.html letöltve. 2008-04-17.
- CARTER, F. W. (ED.) (1977): An Historical Geography of the Balkans. Academic Press, London, 599 p.
- CARTER F. W. (1980): Ragusa. The City Republic of Dubrovnik. – History Today, vol. 30. issue 1. pp 46-51.
- ENYEDI GY. (2004): Regionális folyamatok a poszt-szocialista Magyarországon. – Magyar Tudomány 9. pp. 935-941.
- ERDŐSI F. (2005): A Balkán közlekedése. – Balkán Füzetek no. 3. Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja PTE, Pécs, 124 p.
- FOL A. (ED.) (2001): The Bulgarians. Atlas. Sofia 279 p.
- HAJDÚ Z.–ILLÉS I.–RAFFAY Z. (szerk.) (2007): Délkelet-Európa: Államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térstruktúrák. MTA RKK, Pécs, 161 p.
- HARDI T.–PAP N. (2006): Az államhatár megvonások hatása A Kárpát-medence és a Nyugat-Balkán városhálózatára – példák. In: Pap N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. LOMART kiadó, Pécs, pp. 241-252.
- ILLÉS I. (2007): A területi szerkezet átalakulása Délkelet-Európában. In: Hajdú Z.–Illés I.–Raffay Z. (szerk.): Délkelet-Európa: Államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térstruktúrák. MTA RKK, Pécs, pp. 47-60.
- INALCIK H. (1997): The Ottoman Empire: The classical age 1300-1600. Phoenix, London, 257 p.
- JELAVICH B. (1996): A Balkán története I-II. Osiris-2000, Budapest 344 p+409 p.
- KATUS L. (2001): A középkor története. Pannonica-Rubicon, Budapest, 400 p.

- KOVÁCS Z. (2005): Urbanizáció és városhálózat. In: Kocsis K. (szerk.): Délkelet-Európa térképekben. MTA FKI-Kossuth Kiadó, Budapest, pp. 49–58.
- MAZOWER, M. (2004): A Balkán. Európa, Budapest, 233 p.
- MENDŐL T. (1948): A Balkán földrajza. Balkán Intézet, Budapest, 107 p.
- OBOLENSKY, D. (1999): A Bizánci nemzetközösség. Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, Budapest, 535 p.
- OSTROGORSKY G. (2001): A Bizánci állam története. Osiris, Budapest, 535 p.
- PALAIRET M. (1997): The Balkan economies c. 1800–1914. Cambridge University Press, 415 p.
- PÁNDI L. (szerk.) (1997): Köztes-Európa 1763-1993. Osiris, Budapest, 803 p.
- PITCHER D. E. (1972): An historical geography of the Ottoman Empire. E. J. Brill, Leiden 171 p.
- PRÉVELAKIS, G. (2007): A Balkán. Kultúra és geopolitika. Imedias, Kozármisleny, 220 p.
- ŠKRIVANIĆ G. (1977): Roman Roads and Settlements in the Balkans. In: Carter F. W. (ed.): An Historical Geography of the Balkans, Academic Press, London, pp. 115–145.
- STAVRIANOS L. S. (2002): The Balkans since 1453. London 970 p.
- TODOROV, N. (1983): The Balkan City, 1400–1900. University of Washington Press, Seattle and London, 641 p.
- TODOROVA, M. (1997). Imagining the Balkans. Oxford University Press, 257 p.